

УДК. 341.221.2(262.81)

Правовий статус Каспійського моря: перспективи розвитку

Автор: *І.В. Дмитриченко, канд. юр. наук, доц., Національний університет кораблебудування, м. Миколаїв*

Сьогодні Каспійське море є вузлом перетинання різноманітних економічних і політичних інтересів п'яти прибережних країн – Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії, Туркменістану. Велику зацікавленість в зростанні господарського використання природних ресурсів Каспію мають національні та міжнародні нафтогазові корпорації, які прагнуть реалізувати потужні енергетичні проекти. Більш того, транспортування каспійської нафти пов'язано з вирішенням питань комунікацій: якою ж територією буде проходити «великий нафтовий шлях»?

Мета даного дослідження – вивчення проблеми правового статусу Каспійського моря та становлення його міжнародно-правового режиму.

Слід зазначити, що Каспійське море (ця назва походить від стародавнього племені – каспіїв) є найбільшим у світі внутрішньоматериковий безстічний басейн, який не має природного зв'язку із Світовим океаном (загальна площа акваторії складає 356,2 тис. кв. км.). Завдяки своїм розмірам та солоності води, Каспій ще з давніх часів отримав назву море. Назва Каспійське море зустрічається у Геродота, хоча пізніше називалося по-різному – Гірканське, Хазарське, Хвалинське (у літописах росіян до 17 ст.), у персів – Дорца і Шізір, у туркменів – Кюккюз.

У результаті «Персидського походу» Петра I (1722—1723 р.р.) правовий режим Каспію визначався двосторонніми домовленостями Російської імперії з Персією. Петербурзький 1723 р. і Рештський 1732 р. трактати між Росією і Персією відкрили шлях для міжнародно-правового режиму Каспійського моря. У 1813 р. було укладено Гюлістанський мирний договір, який встановлював свободу судноплавства у Каспії для торговельних суден Росії і Персії (ст. VIII), порядок здійснення торгівлі між сторонами, сплати мита у морських портах (ст. IX) тощо. Туркманчайський трактат 1828 р., який припинив дію Гюлістанського договору, підтвердив свободу торговельного судноплавства в Каспійському морі для суден Російської імперії і Персії та закріпив виключне право судноплавства для військових кораблів Росії в його акваторії (ст. VIII).

За радянських часів правовий режим Каспійського моря встановлювався радянсько-персидськими (з 1935 р. іранськими) договорами. Найважливішим з них розглядається Договір 1921 р. між РРФСР та Персією, який заклав основні принципи добросусідських відносин між державами: повне рівноправ'я, взаємну повагу держаного суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної. Договір 1921 р. проголосив свободу плавання суден (у тому числі військових кораблів) під прапорами обох держав у Каспійському морі (ст. 11). До складу екіпажів іранських суден заборонялося включати громадян третіх країн, які б могли використовувати службу під іранським прапором в цілях, недружніх щодо РРФСР (ст. 7). Тому в ноті від 1.10.1927 заступника народного комісара закордонних справ СРСР міністру закордонних справ Персії було запропоновано називати Каспій радянським та персидським морем. У цьому контексті в Конвенції про поселення, торгівлю і мореплавання 1931 р. між СРСР і Персією зазначалося, що в Каспійському морі можуть знаходитися лише судна СРСР і Персії. Договір між СРСР і Іраном 1935 р. про поселення, торгівлю і мореплавання вперше встановив в Каспійському морі десятимильну прибережну зону з національною юрисдикцією [1].

Відповідно до радянсько-іранського Договору про торгівлю та мореплавство від 25.03.1940 р. сторони домовилися, що у дусі принципів Договору 1921 р. у Каспійському морі можуть перебувати тільки судна, що належать СРСР та Ірану, а також громадянам, торговим і транспортним організаціям, що плавають під прапорами цих країн (ст. 13). Правом рибальства в акваторії Каспійського моря користувалися лише радянські і іранські громадяни, за виключенням 10-мильної прибережної зони, де кожна сторона зберігала право рибальства за власними громадянами. Двосторонньою практикою СРСР та Ірану було встановлено режим плавання військових кораблів сторін у водах Каспійського моря. Військові кораблі та літальні апарати сторін не мали права пересікати умовну лінію Астара – Гасан-Кулі, яку в 1935 р. визначив в односторонньому порядку СРСР. Двосторонні договори СРСР та Ірану не встановлювали порядок розвідки та використання мінеральних ресурсів Каспійського моря. Отже, у практиці дипломатичних відносин між СРСР та Іраном, Каспій розглядалося «радянським та іранським морем».

Після розпаду СРСР прикаспійські незалежні держави почали формувати свою власну державну політику щодо правового статусу Каспійського моря [2]. У взаємовідносинах прикаспійських держав невирішеною залишається ситуація щодо визначення правового статусу і режиму Каспію. Від Радянського Союзу їм залишився у спадщину невизначений міжнародно-

правовий статус Каспійського моря, оскільки у двосторонніх російсько-персидських, а потім радянсько-іранських відносинах сторони юридично не класифікували Каспій ні як «море» (сукупність різних видів морських просторів), ні як «озеро» (внутрішні води двох сусідніх держав), та не розмежовували його акваторію державним кордоном.

В силу правонаступництва кожна прикаспійська держава за умовами Договору 1940 р. має виключне право щодо рибальства в її прибережних водах в межах 10 морських миль від її узбережжя. В контексті діючих радянсько-іранських домовленостей щодо Каспійського моря судна третіх країн не можуть допускатися в його води без спеціального дозволу. До встановлення прикаспійськими державами нового правового режиму Каспію, є чинним режим, який визначено положеннями радянсько-іранських договорів 1921 р. і 1940 р. Ці договори не передбачають жодного просторового розмежування, крім згаданої зони рибальства. Враховуючи чинну міжнародно-правову основу, Каспійське відкрито для використання усіма прикаспійськими державами. Проте жодна з них не в праві здійснювати односторонні дії в цілях національного привласнення районів Каспійського моря

З початку 90-х років XX ст. прикаспійські держави співробітничали щодо всеохоплюючого врегулювання правового режиму Каспійського моря і визначення його правового статусу. Відповідно до нових геополітичних реалій вони розпочали активно обговорювати складну проблематику Каспію [3;4;5]. Російська Федерація 6.10.1994 р. висловила свою офіційну позицію з цього питання в ООН. У документі під назвою «Позиція Російської Федерації щодо юридичного статусу Каспійського моря» зазначено, що усі прикаспійські держави мають дотримуватися положень Договорів 1921 р. і 1940 р. Росія вважає, що за наявності будь-яких змін правового режиму Каспійського моря, які мають відбуватися за спільною згодою усіх п'яти країн, необхідно враховувати, що Каспій не є частиною Світового океану, а тому до регламентації його правового режиму не можуть застосовуватися положення Конвенції ООН з морського права 1982 р. Приверталася увага до того, що Каспійське море і його ресурси мають життєве важливе значення для всіх його прибережних держав. У зв'язку з цим права та інтереси прикаспійських держав, що стосуються замкнутої акваторії Каспію, можуть забезпечені належним чином лише у рамках їхнього тісного співробітництва, шляхом розроблення угоджених підходів до різних видів його використання.

Починаючи з 1992 р. прикаспійськими державами підготовлена значна кількість проектів різних договорів, спрямованих на врегулювання тих чи інших видів використання Каспійського

моря. Позиції прикаспійських держав щодо розмежування Каспійського моря неодноразово зазнавали змін.

Росія тривалий час наполягала на встановленні режиму кондомініуму, а саме розглядати Каспійське море як загальне надбання п'яти прибережних держав та не припускати односторонніх дій щодо привласнення його просторів, а також ресурсів без згоди інших прикаспійських держав. У 1998 р. російська позиція змінилася: Росія виступає за розмежування дна Каспійського моря між прикаспійськими державами на підставі модифікованої серединної (рівновіддаленої) лінії, що встановлюється від сухопутних кордонів сусідніх держав, зберігаючи водну поверхню та її товщу у спільному користуванні. Зокрема такий підхід було закріплено у двосторонній угоді Російської Федерації з Казахстаном «Про розмежування дна північної частини Каспійського моря в цілях здійснення суверенних прав щодо надрокористування» від 6.07.1998 р. та підтверджено у російсько-казахстанській Декларації про співробітництво у Каспійському морі від 9.10.2000 р. (м. Астана). В цій Декларації підкреслено доцільність застосування методу розмежування дна Каспійського моря між прикаспійськими державами по серединній лінії, модифікованій за домовленістю сторін, « в цілях здійснення ними суверенних прав щодо надрокористування за умови збереження у загальному користування водного простору для забезпечення свободи судноплавства, узгоджених норм рибальства і захисту навколишнього середовища». 13.05. 2002 р. у Москві президенти РФ і Казахстану підписали Протокол до Угоди 1998 р. Протоколом зафіксовано проходження модифікованої серединної лінії розмежування зон надрокористування Росії і Казахстану, визначені умови спільного освоєння нафтогазових структур, що розташовані на стику таких зон.

Азербайджан – єдиний з прикаспійських країн, що закріпив суверенітет на свою частину Каспійського моря у Конституції Азербайджанської Республіки 1995 р.(п. 2 ст. 11). Відповідно до секторального принципу дно і товща води, і повітряний простір в межах азербайджанського сектора Каспійського моря були визнані складовими частинами території Азербайджану. У січні 2001 р. в Баку була підписана Спільна заява Російської Федерації і Азербайджанської республіки щодо принципів співробітництва у Каспійському морі. Одним із результатів такого співробітництва є російсько-азербайджанська угода від 23.09.2002 р. про розподіл суміжних ділянок дна Каспійського моря. Слід зазначити, що в цій угоді сторони ґрунтувалися на принципі: «Розмежовуємо дно – вода спільна». Розмежування дна Каспію було здійснено на підставі застосування методу модифікованої серединної лінії. У листопаді 2001 р. Азербайджан

і Казахстан підписали Угоду щодо розмежування протилежних ділянок дна Каспійського моря на підставі методу серединної лінії, у лютому 2003 р. – Протокол до цієї угоди.

У травні 2003 р. підписана Угода між Азербайджанською республікою, Російською Федерацією і Республікою Казахстан про точку стику ліній розмежування суміжних ділянок дна Каспійського моря. Домовленості про розмежування дна Каспійського моря свідчать про відмову Азербайджану від позиції щодо поділу його акваторії на національні сектори. Таким чином, в результаті укладання згаданих двосторонніх домовленостей дно північної частини Каспійського моря розмежовано між трьома прикаспійськими державами (Азербайджан контролює 18% від дна усієї акваторії Каспійського моря, Росія –19%, Казахстан –27%). Досягнення домовленостей щодо розподілу дна північної частини Каспійського моря створило міжнародно-правову базу для ресурсної діяльності сторін із освоєння нафтогазових запасів у відповідних його ділянках.

Іран виступає за розв'язання питання правового статусу Каспійського моря з врахуванням історичних кордонів, географічної специфіки цього водного басейну, демілітаризації акваторії Каспійського моря. Іранська сторона наполягає на розмежуванні Каспійського моря за принципом рівних ділянок (20% кожній державі). Туркменістан і Азербайджан мають спірні питання щодо приналежності нафтових родовищ у Каспійському морі, що ускладнює укладання договору між ними щодо розмежування прилеглих ділянок його дна.

4.11.2003 р. в Тегерані (Іран) Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія і Туркменістан підписали Рамкову конвенцію про захист морського середовища К.м., (Тегеранська конвенція; набула чинності 12.08.2006 р.). Це перший багатосторонній міжнародний договір, що укладений усіма прикаспійськими державами, який визначив правові засади забезпечення екологічної безпеки Каспійського моря, захисту його морського середовища. Метою Рамкової конвенції 2003 р. є захист морського середовища Каспійського моря від забруднення, включаючи захист, збереження, відновлення, стійке і раціональне використання його біологічних ресурсів (ст. 2). Тегеранська конвенція містить положення щодо запобігання і контролю забруднення з різних джерел та процедуру вжиття заходів і розроблення програм, планів тощо. Контроль за дотриманням положень цієї Конвенції здійснює Конференція, що складається з представників її учасників, яка періодично проводить свої сесії у порядку черговості на території однієї з прикаспійських держав або у місці розташування Секретаріату (ст. 22).

Сторонами підготовлені проекти угоди з торговельного судноплавства у Каспійському морі. Зокрема російський проект визнає Каспійське море об'єктом спільного сумісного користування в інтересах усіх прикаспійських держав на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, положень укладених ними міжнародних договорів, а також на основі ділового співробітництва і принципів консенсусу. Ст. 2 російського проекту передбачає, що судна під прапорами прикаспійських держав, які належать їх фізичним та юридичним особам, мають право свободи судноплавства по всій акваторії Каспійського моря. Проект також передбачає необхідність створення спеціального органу – Комітету з судноплавства у Каспійському морі, що включає представників сторін [6, с. 301].

Прикаспійські держави узгоджують позиції щодо майбутньої Конвенції з правового статусу Каспійського моря, яка розглядається основоположним елементом в правовій архітектурі Каспію. Російський проекти (2001 р., 2004 р.) серед ключових питань передбачають: свободу судноплавства у Каспійському морі для усіх прикаспійських держав; ліцензійний порядок рибальства; відповідальність сторін за шкоду екологічній системі; порядок проходження військових кораблів та інших державних суден сторін, які експлуатуються у некомерційних цілях, через зони національної юрисдикції одна одної без заходження у порти та постановки на якор; положення, які дозволяють прикаспійським державам співробітничати з фізичними та юридичними особами інших держав, а також міжнародними організаціями тощо. Прийняття Конвенції з правового статусу Каспійського моря буде сприяти всеохоплюючому врегулюванню правового режиму Каспію, визначенню всіх прав і обов'язків прикаспійських держав, використанню Каспійського моря у мирних цілях, збереженню його природних ресурсів та розвитку співробітництва прикаспійських держав.

Важливі питання, що стосуються Каспійського моря обговорюються на вищому рівні з участю глав держав усіх прикаспійських держав. Перший саміт п'яти прикаспійських держав відбувся в квітні 2002 р. в Ашгабаді (Туркменістан), на якому були визначені конкретні напрями роботи з суттєвих проблем, що пов'язані із правовим статусом і режимом Каспійського моря. За результатами другого саміту, що проходив у Тегерані (Іран) в жовтні 2007 р., главами п'яти прикаспійських держав було підписано Декларацію, яка підтвердила необхідність вирішення складних питань щодо визначення правового статусу Каспійського моря шляхом досягнення загальної згоди усіх прикаспійських держав в багатосторонній конвенції. На третьому саміті в Баку (Азербайджан) в листопаді 2010 р. глави п'яти прикаспійських держав підписали Угоду про співробітництво в сфері безпеки в Каспійському морі (18.11 2010 р.). В Угоді 2010 р. сторони

домовилися про співробітництво в наступних областях: боротьба з тероризмом, організованою злочинністю; з незаконним обігом зброї, наркотичних засобів; контрабандою, торгівлею людьми і незаконною міграцією; з незаконною добичею біологічних ресурсів; забезпечення безпеки судноплавства та ін. Президенти Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії і Туркменістану у спільній заяві за підсумками саміту в Баку підтвердили намір щодо розроблення Конвенції з правового статусу Каспійського моря, яка має стати базовим документом, що регламентує здійснення юрисдикції прикаспійських держав на основі поваги їх суверенних прав в Каспії. Сторони знову заявили, що «Каспійське море є морем миру, дружби і співробітництва, і що всі питання щодо Каспійського моря будуть вирішуватися прикаспійськими державами виключно мирними засобами».

Висновки

В умовах сьогодення правовий статус і режим Каспійського моря має визначатися відповідними угодами п'яти прикаспійських держав: Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії, Туркменістану. Прикаспійським державам для укладання багатосторонньої Конвенції з правового статусу Каспійського моря за основу слід обрати історично-правові принципи використання Каспійського моря та сучасну двосторонню договірну практику стосовно його акваторії.

Список літератури

1. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. I-II – М., 1935.
2. Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного моря // Московский журнал международного права. – 1999. – № 1.
3. Мамедов Р.Ф. Современный международно-правовой статус Каспийского моря: политика, дипломатия и право// Право и политика. – 2001. – № 3.
4. Каспий: пространство формирования новой архитектуры взаимодействия государств региона // Нейтральный Туркменистан. – 2009. – № 202.
5. Колодкин А.Л. О правовом режиме Каспия. Каспий: правовые проблемы // Нефть, газ и право. – 2002. – № 2.
6. Колодкин А.Л., Гуцуляк В.Н., Боброва Ю.В. Некоторые проблемы международно-правового режима Каспийского моря // Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. – М.: Статут, 2007.